

Планетмүд деерк äмтä тоотин тускар

Теньгрт үзгдг одудин зәрмень— одуд заагур орман соляд кōндрäд йовдг, нам цōн өдрин хоорнд лавта одуд заагур йовдж йовхинь үздж болхмн.

Улгүрнь, хальмгудин нерär «Өрүн цовль» гидг одн, чикднь келхд эн одн биш, планет мөн. Планет гисн мана Газр мет киити мөгьцг, эврән герл уга мөн. Герлгä одн болдж мадид үзгдднь, планет деер Нарна герл тусад, тегäд оч мадид үзгддг. Сар бас планет мөн. Сариг хäläxлä, нарна герл тусен ормнь хавсн сар болдж үзгднä. Мана нариг эргдг 9 планет бääдг: Нарид цугтагьаснь өөрхн Меркурий гидг планет; дакад Венера («Өрүн цовль») дарандан Газр, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон гидг планетмүд.

Сүл хойр планетинь күн түрүлдж нүдäри ула уга, тоолад олдж авсн планетмүд. Зун джил шаху хооран номтир Уран гидг планет нариг делкән сүүлдк доладгч планет гидж сандг бääсмн. Болв Уран гидг планетин хаалгьнг шинджалхлä, тоолдж гаргьнас невчк оньгдан хаалгьар эн планет йовдгнь медгдв.

Номтир үүнä учринь хääггäд — Уран йовх зөвтä хаалгьасн хаджидгнь — Урана ца бääх нääмдгч планетин сорлгьнд хаалгьасн хаджидг болх гидж тällв. Франци номт Лерверье сардан тоолад, дутджах, күүнд үзгдäд уга нääмдгч планет теньгрин хама үзгдхинь келдж өгсми. Заасн орм талнь телескопар хäläxлä, дигтä тер планет олдемн. (Телескоп гисн хол бääх одудиг планетиг икдүлдж хäläдг прибор). Нääмдгч планетд Нептун гидг нер өгсми. Нептуна ца йовдг Плутон гидг планетиг бас

карандашин үзүрär, эсвин (математикин) билгин күчär тоолдж олсмн. Писн ик планетсäs талдан бас Нариг эргдг кесг миньгьн бичкн планетмүд бääнä. Тер планетмүд Марс Юпитер хойрин хоорндк агьугьар йовна. Бичкн планетмүд гисн зузандан 500 километрäs 1 километр күртл икärн олн зүсн мөн.

Номтир бичкн планетсин тускар иигдг цäällгьнä: ики кезänä, Марс, Юпитер хойрин хоорнд 10-ч планет йовлг бääсмн. Тер планет хамхрад, түүнä хүвмүд ода күртл салу-салудан Нарна дахульмуд болдж эргдг.

Планетсиг наадк одудас йилгьдж медж болхмн: кемр одудин герл чирмдг болхла планетин герл чирмхш, түүнä герл нег кевтän үзгднä. Планет нариг тусен герлд үзгддг болв чигн, эврä герл уга болв чигн, одудт орхнь Газрур кесг сай холван өөрхн төлädän герлтä одн болдж үзгднä. Одудиг ямаран чигн икär икдүлдг телескопар хäläv чигн одн цег болдж үзгднä; планетиг телескопар хäläxлä Сар мет төгрг болдж үзгднä; хурц нүдтä күүнд Өрүн цовль Газрт өөрхн цагтан бас 10-н деншгä цагьан мөньгн мет төгрг болдж үзгднä.

Мана Нарн — йиртмджин то-то-то-то мдж уга одудин негнь мөн. Йиртмджд Нарнас ик эс гидж багьцр, Нарнас халун эс гидж киитир одуд бääдг. Кемр наадк одуд бас Нарнас ик солю биш болхла, одуд бас бийән эргдг дахульмудта болх зөвтä. Зуг одуд Газрас дегд ик холд бääсн деерäs, гол одн негхн цег болдж мадид үзгдäд, одиг дахдж эргдг дахульмудта Газр деерäs үзгддг мөн.

Тер бийнь номтир талдан аргьар

зәрм одуднь лавта планетс дахульмуд ийилгьджд медсмн. Тегäд мел ганцхн Нарта орчлньгд, ганцхн планет — Газр деер äмтä юмс бääдг гидж ухалсн чик биш; йиртмджин талдан одудин өөгүр эрген дахульмуд деер бас äмтä юмс бääхнь лавта.

Газр деер күн, агьрусд бääдг, теньгр деер бурхд бääдг гидж урднь гелньгүд келдг бääсмн. Харньгьу улс шаджна тийм «зäргт» иткдг билä. Газр деер ямр икär зовалгдад, даджргдад, баячудт күч-көлсән өгч заргдад йовсн бийснь, эврәннь джиргьлин төлä, бääдлän ясрухин төлä ноолдг уха кесгтнь ордго билä. Зөрц уха санл уга, бääсärн бääггäд, угатя байн хойр бääггä гигьäд бурхн заячкн юмн гидж иткäд йовдг улс «нүл уга» улсин тоод орлг; бурхн шаджид зальврад, мөргäд, йовсн улс «сääнь орнд оч төрх» гидж, газр деер зово чигн хөөт насдан джиргьл үзхт гидж шаджна сөөвнь гелньгүд олн харчудин седкл ääтрүлдг бääсмн; тийм улсд харчудиг зардж, теднд эзн, нойн болджах улсиг ширäгьаснь буулгьх, джиргьлд олн äмтс эврән эзн болх, джиргьлин бääдл сольх, йос сольх, революц кех уха орхд ик хату бääсмн.

Марс Нарнас Газрт орхнь холар болн уданар эргнä; Газр Нариг 365 хонгт нег эргдг болхла, Марс Нариг 687 хонгт нег эргнä. Марс деер нимтр агьар бääнä. Тегäд чигн номтир Марсин көрсиг сääнär шинджлдж зурдж авсми.

Марс деер хавр болхла полюсин өөгүр цасн хääлсинь болн зунднь Марс деегүр элстä шуургьта улан үүлд салкнд көөгджд йовдгинь Газр деерäs тодрхагьар үздж болна.

Зәрм астрономс (теньгринг шинджлгд номтир) Марс деер го каналмуд үзүвдн гидж зәньглсмн. Болв эн канал гидж нерäдгден татасдиг зәрмень үзäд, зәрмень үзхш. Кесг бичäчнр тер каналмудиг Марс деер бääдг күн мет (эс гидж нам күүнäs даву) ухага äмтä юмс малтсн гидж таадж бичч хасми. Эн төр ода бийнь сääнär йилгьгдäд уга.

Марсин даруны бääх планетмүд (Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун,

деер ик халун болад, планет деер бääсн агьарин атомс ик шулугьар көндрдг болад, бичкн планетин сорлгьн деерän бääсн агьар өөрән удан бärдж чадсмн биш; тегäд Меркурий деер агьар уга. Агьар уга болад, äмтä юмн чигн эн планет деер уга.

Дарук планет Венера деер ик зүзан агьар бääдг. Тер агьар гагцас Венерин көрсн ямарань ода күртл сääнär медгдäд уга. Болв Венера деер усн, äмтä юмн киилдг кислород бiiхнь магьд уга. Венера Газрас Нарнур өөрхн, тегäд Венера деер Газрт орхнь дулан. Венерин дару Газр бiiх; Газрин дару Марс гидг планет бiiх.

Марс икärн Газрас невчк багь болдж; Марс Газрас гингн төлädän, Марсин сорлгьн Газрин сорлгьнас багь; тегäд кемр күн Марсд күрхлä Марс деер күүнä цогц хойр холван гингн татх мөн.

Марс Нарнас Газрт орхнь холар болн уданар эргнä; Газр Нариг 365 хонгт нег эргдг болхла, Марс Нариг 687 хонгт нег эргнä. Марс деер нимтр агьар бääнä. Тегäд чигн номтир Марсин көрсиг сääнär шинджлдж зурдж авсми.

Марс деер хавр болхла полюсин өөгүр цасн хääлсинь болн зунднь Марс деегүр элстä шуургьта улан үүлд салкнд көөгджд йовдгинь Газр деерäs тодрхагьар үздж болна.

Зәрм астрономс (теньгринг шинджлгд номтир) Марс деер го каналмуд үзүвдн гидж зәньглсмн. Болв эн канал гидж нерäдгден татасдиг зәрмень үзäд, зәрмень үзхш. Кесг бичäчнр тер каналмудиг Марс деер бääдг күн мет (эс гидж нам күүнäs даву) ухага äмтä юмс малтсн гидж таадж бичч хасми. Эн төр ода бийнь сääнär йилгьгдäд уга.

Марсин даруны бääх планетмүд (Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун,

Плутон) Нарнас хол; тер планетмүд ик зузан үүлмүдär даньгин бүркäтä бääнä, теднä көрсиг сääнär шинджлдж болхм; тер планетмүдт Нарна герл багьар тусдг деерäs, теднä көрсн деер ик киитн болдг.

Бидн урднь нег күүндврт Газр деер äмтä юмс ягьджд үүдсинь хälävдн. Äмтä юмн бурхна орлцан угагьар, йиртмджин йовдлар, äмн уга махмудас эврән үүдсмн.

Одудин көрсн деер 6000—20000 градус халун. Иим ик халунд äмтä юмн бääш угань медгднä; нам одуд деер хату шавр, чолуд чигн уга; цуг одуд буслджах хääсн мет, зогсл уга хутхгдад, ур мет хагдад деешән гарад, хärү однур унад бääдг газмудас бүрдсмн.

Планетмүд деер ирлцäтä цагтнь äмтä юмн үүдх мөн.

Äмтä юмн үүдхд иим юмс кергтä: äмтä юмн киилдг агьар (кислород), усн, эсвин дунд дулан. Иим юмс бääхлä, äмн уга махмуд (неорганическ вещество) хоорндан негдäд, түрүн углеводород гидг газ бүрддг. Дакад углеводород уснд урсад, талдан атомсла негдäд, замг мет юмн бүрддг. Кесг сай джилн эргцд тийм замгас эклджд түрүн белок бүрдсмн. Белок гисн өөрк уснасн, агьарасн юм шимджд авад, өсäd, өргдждг авцта болна. Дакад цааранднь нүднд үзгддг бичкн микробмуд бүрдсн, теднäs кесг сай джилн эргцд хүврäд соляд, ясрад йовдж түрүн өтн, хорха мет агьрусд бүрдсмн. Улм цааранднь загьсна, меклän, шовуна бääдлтä агьрусд үүдсмн. Цааранднь үсär үрдän тегкдг агьрусд. Теднäs аш-сүүлднь ухагьарн орчлньгин бийдän олзлджах, делкән деедж, орчлньгин эзн болсн күн үүдсмн.

Кемр иим хаалгьар удандан джисäd äмтä юмн Газр деер өсджд-өргджен болхла, талдан чигн планетмүд деер ирлцäтä усн, агьар, дулан, одна герл

бääсн хөөн äмтä юмн бас үүдхнь ил. Урднь сургьуль эрдм тату цагт, гелньгүд äмгнд ганцхн Газр деер äмтä юмн бääдг, газр гисн—Орчлньгин киисн болдг, Газриг Нарн эргдг, Газр деер күн бääдг, теньгр бурхн бääдг, теньгрүр деешән күн гарч чадшго юмн, гидж келдг бääсмн.

Болв номтир орчлньгин бääдл шиндждлäд, Нарн Газриг эргдг биш, Газр Нариг эргдгиг медв (әнүг Польшин номт Коперник цäällгьсмн). Öдгä цагт теньгрär агьарар ниссн деерän, күүнä гарар кегдсн ракетс Сард күрч йовна.

Эклиц-чилгч уга йиртмджд то-то-то-то-то одудиг эргдг планетс заагт äмтä юмн учджд оргджен планетс бас бääхнь лавта.

Ода деерän тер планетмүдт күн күрärд уга чигн болг, болв тер планетмүдт күрх цаг чигн ирх.

Талдан планет деер ургьмл бääхиг йилгьджд медсмн?

Газрас талдан планетмүд деер äмтä юмн (ургьмлмуд) бääхиг советин номт Тихов илдксми.

Тихов Марсин көрсиг дөчн джилд шинджджд хäläсмн.

Марс деер хавр болхла цагьан оньгтä ормснь көкрньгү оньгтä болдж хүврнä. Тернь цасн хäläд, усн тогтад, үвлднь цасн бääсн ормар хавртнь ургьмл көкрджд ургьдг болдж тääлгдв.

Марсин герлиг зургг цокджд авад хäläxлä ургьмл ургьдг гиджäsн Марсин ормсарнь туссн Нарна герлäs улан, оньгтä герлнь икär шиньгрдгнь медгдв. Юньгäд иим болджахмб? Энүнд хärү олхин төлäd Марсин ургьмлиг Газрин ургьмлмудла дүньцүлх кергтä.

Мана Газр деерк ургьмлмуд Нарна герлäs ногьан герлинь бийдän шиньгрäджд, ногьан герлин күчär, ургьмлмуд агьарас, шаврас хот шимджд махмудтан олз кедж, өсдг мөн.

Энүгärн Газрин болн Марсин ургьмлмуд солю болв. Учринь хääлдв.

Тихов эврәннь сургьульчиртагьан уулмуд давшад, мөстä киитн газрар эргäд, тийм нарна герл багьар тусдг ормсар ургьдг ургьмлмудиг шиндждлв. Тегäд газр деер киитн ормсар ургьдг ургьмлмуд бас Марсин ургьмлмудла äдл ногьан биш, улан герлиг икär бийдän шиньгрäдгнь олдв.

Ар газрт нариг герл багьар күртнä. Тенд ургьдг ургьмлмуд кесг миньгьн джилн эргцд теднд багьар күртдг нариг герлиг äрвджд, ганцхн ногьан биш, улавцр чигн оньгтä герлинь бийиннь цогцдан олзлдж авьаста болдж гарсмн.

Киитн ормсар ургьдг ургьмлмуд бийдän улан, шар, ногьан оньгерлиг шиньгрäджд авдг нариг герлд йовх көк центькр оньгтä герлмүд ургьмлд шиньгрл уга, ургьмлин көрснäs хärү дальтрад гарч оддг. Тегäд чигн киитн газрин ургьмл ногьан биш зөвär көкрньгү оньгтä болдг. (Дулан газрин ургьмлмуд ногьан оньгтä).

Эн законла ирлцджд Марс деер ургьдг ургьмлмуд бас көкрньгү оньгтä болсмн. (Марс Нарнас хол, Марс деер газрт орхнь киитн биший, дакад агьар тату).

Тегäд чигн Марсин ургьмлмуд улан герл шиньгрäггäд, көк оньгтä болдж үзгддг. Түрүн нег төрнь иигджд тääлгдв. Марсин көрсн улан оньгтä. Грек улс 2000 джил хооран Марс гидж эн планетд нер өгхлärн, дääнä бурхна нер өгсн болдг. Юньгäд Марсин көрсн улан болджахмб?

Эн сурврт Тихов иигджд хärү өгнä: Марс деерк агьар газрин агьарас нимтр; äмтä юмн киилдг кислород багь. Тегäд кесг сай джилн эргцд Марсин ургьмлмуд кислородиг äрвджд, кислородиг бичрärн киилджд авл уга уньгарн киилджд авдг. Марсин көрснд, шаврт кислород элвгär бääдг; тегäд Марсин көрсн зеврсь улан оньгтä (кислород юмнла негдлärн ик зунь улавцр оньг өгнä).